

DEYİMLEŞME VE TÜRKÇEDE DEYİMLEŞME DERECELERİ

Leyla Subaşı Uzun

1. Giriş

Her dilin sözcükleri içinde atasözü (proverb), deyim (idiom), kalıp söz ve kalıplaşmış söz gibi birden çok göstergenin birarada kullanıldığı yapılar bulunmaktadır¹. Türkçedeki *karni zil çalmak* 'acıkmak', İngilizcedeki *to be a closed book* ("kapalı kitap olmak") 'içine kapalı olmak', Almandadaki *Kohldampf schieben* ("lahana buharı çıkarmak") 'açlık, aç olmak' gibi örnekler uzun süre incelenmemiş olmalarına karşın, özellikle son yıllarda birlikte kullanıma zorunluluğu gösteren söz konusu yapıların nitelikleri, bildirişme (communication) işlemi açısından değerleri ve oluşma biçimleri ayrıntılı araştırmalarla incelenmektedir. Ele alınan yapıların birer dil ögesi olması nedeniyle bu konudaki çalışmalar dilbilimin alanı içinde düşünülmektedir.

Dildeki bütün kalıplaşmış yapıların, dilbilimsel bir yaklaşımla oluşumları ve özellikleri açısından incelenmesi önceleri Fransızca "parémiologie", Almanca "parömiologie" olarak adlandırılan alanın çalışmaları içinde yer almıştır. Günümüzde ise bu terim, sadece atasözlerinin ele alınıp incelendiği alanın adıdır. Bugün, deyim olarak adlandırılan kalıplaşmış yapıların incelendiği dilbilim alanı için iki ayrı terimle karşılaşılmaktadır : İngilizce "idiomatics" ve Almanca "Phraseologie", Fransızca "phraseologie".

Yukarıda belirtilen bu iki terim, her ne kadar, çoğu kez aynı alanı adlandırmak üzere kullanılmakta ise de, gerçekte, farklı çalışma alanlarının varlığı söz konusudur. Her dilin sözcükleri içinde yer alan, atasözleri dışındaki kalıplaşmış yapılar, bazı nitelikleri açısından aynı kurum çerçevesinde ele alınıp incelenemeyecek ve ortak yargılara varılamayacak kadar farklılıklar gösterir. Bu nedenle, "Phraseologie" olarak adlandırılan araştırma alanının çalışmaları, daha çok, kalıp söz ve kalıplaşmış sözlere yöneliktir. "idiomatics" ise, doğrudan her dilin sözcükleri içindeki deyimlerin çeşitli açılardan incelendiği alanın adıdır. Bir başka deyişle, burada *deyimbilim* terimini² kullanacağımız alanın asıl malzemesi deyimlerdir.

Bu çalışmada da deyimlerin anlambilim açısından taşıdığı özellikler temel alınarak, deyim yapısı ve deyimleşme konuları doğrultusunda deyimlerle ilgilenilecek ve sonrasında Türkçedeki deyimler için bir dereceleme denemesine girilecektir³.

2. Deyim yapısı ve deyimleşme

Bugüne kadar pek çok araştırmacı tarafından yapılmış deyim tanımlarına bakıldığında⁴, deyim yapısı konusunda dikkati çeken belirgin özellikler gözlenmektedir. Bu özelliklerden biri ve belki de en önemlisi, deyim terimi altında toplanan yapılarda bir bütün ve bütüne

ait anlamın varlığıdır⁵. *Deyim anlamı* (idiomatic meaning)'nı oluşturmak üzere yan yana gelen göstergelerin kendi anlamlarından sıyrılarak anlambilim açısından tek bir gösterge niteliğine sahip olması⁶, yani, bütüne ait tek bir anlamı yansıtır duruma gelmesi, *deyimleşme olgusu* olarak görebileceğimiz anlambilimsel etkileşim düzleminin sonucudur. Bu düzlem dilin yaratıcılık özelliğinin ve şiiresel işlevinin⁷ inceliklerinin sergilendiğı alanı kapsamaktadır.

Genel bir yaklaşımla *anlam aktarımı* (transference of meaning) , bir kavramın adlandırılmasında bir başka kavramdan yararlanma olarak tanımlanabilir⁸. Örneğın, çok akıllı ve kurnaz bir kimseye aşağıdaki örnek sözcelerin her ikisi de kullanılarak gönderimde bulunulabilir:

(1) Bizim patron çok kurnazdır; her istediğini yaptırır.

(2) Bizim patron tilkinin tekidir; her istediğini yaptırır.

Örnek (1) hiç bir anlam aktarımı olayı içermezken, örnek (2)'de tilki gibi bir deyim aktarmalı (metaphor taşıyan) kullanım söz konusudur. Burada, bir kavramın adlandırılmasında bir başka kavramı adlandıran bir göstergeden yararlanılmıştır. Kısaca, tilki göstergesinin gönderimi bu sözce içinde, tilki gibi bir hayvana değil, kurnaz gibi bir soyut kavrama yöneliktir. Dikkatlice bakıldığında, *kirli çıktı* gibi bir deyimın de - diğer tüm deyim örnekleri gibi - benzer bir nitelik taşıdığı saptanabilecektir. Yani, tilki gibi tek bir gösterge ile 'kirli' ve 'çıkı' gibi iki ayrı göstergeden oluşan bir yapı, aynı anlambilimsel niteliğı göstermektedir:

(3) - Sizin evde oturan yaşlı kadın için "zavallı çok muhtaç durumda" diyorlar, duydu mu?

- Sen bilmiyorsun, aslında o ne *kirli çıktı*.

Yukarıdaki örnekte 'kirli çıktı' deyimini, deyim aktarmalı yapısı göz önünde tutularak, yorumlanmak zorundadır. Öyleyse, deyimleşme olgusu bir anlam aktarımı olgusu olarak, belirlenebilir. Deyim oluşturmak üzere biraraya gelen göstergelerin anlamları toplamı, deyimleşme olgusunda bir anlam aktarımını izleyerek parçaların anlamlarından farklı bir deyim anlamı aktarır duruma gelmektedir. Bu belirlemeyi örnek(4) yapısından yararlanarak tartışalım:

(4) - Hale arkadaşları arasında pek sevilmeyen bir çocuktü. Sır saklamayı hiç bilmez, herkesi huzursuz ederdi. Mahallenin bakkalı İsmail Efendi, onun için, "Bu zavallı küçük, babasına çok benziyor; o da böyleydi... *atla arpayı dövüştürdü*", derdi.

Örnek (4) yapılanması içinde *atla arpayı dövüştürmek* deyimini yer almaktadır. *At, arpa ve dövüştürmek* göstergelerinden oluşan bu yapıyı, anlambilim açısından deyim olarak nitelememizin nedeni, sonuçta aktarılmak istenen anlamın-birbirlerine çok yakın ve bağılı olan kişilerin bile arasını bozmak-at, arpa ve dövüştürmek göstergelerinin *göndergesel anlam* (referential meaning)'ları toplamıyla doğrudan ilişkisi olmayan parçalar üstü bir nitelik göstermesidir. Söz konusu yapıda, göstergelerin toplam anlamı, deyimleşme olgusuna girmiştir. Bir başka deyişle sonuçta deyime ulaşılan bir süreç geçirilmiştir. Örnek (4)'ü de göz önünde bulundurarak bir deyimın oluşum biçimini Şekil (1)'de olduğu gibi gösterebiliriz:

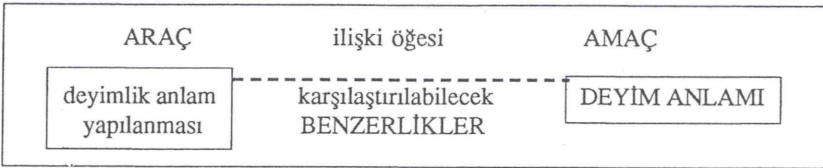

Şekil (1)

Deyimleşme olgusu deyim aktarması, *ad aktarması* (metonymy), *benzetme* (simile), ve *alüzyon* (allusion) gibi anlam aktarımını sağlayan olayların etkisinin söz konusu olduğu bir süreci belirtir. Buna bağlı olarak, deyim anlamı, deyimleşme olgusu sonucunda ortaya çıkan parçaların anlamlarını aşan bütüne ait anlamdır. *Deyimlik anlam yapılanması* ise, deyim oluşturmak üzere biraraya gelen göstergelerin deyimleşme olgusu öncesinde taşıdıkları anlam değerleri toplamını göstermek üzere kullanılmıştır.

2.1. Deyimleşme olgusunda deyim aktarması (Metaphor)

Deyim aktarması bir kavramın adlandırılmasında benzerlik ilişkisine dayanılarak bir başka kavramdan yararlanma olarak tanımlanabilir⁹. Deyimleşmenin, dolayısıyla deyimleşme olgusunun işleyişi, pek çok örnek için deyim aktarmalı kullanıma dayanmaktadır. Deyim aktarmasının yapısı¹⁰ açısından bakıldığında deyim anlamı, deyim aktarmasındaki *amaç* (tenor) ögesidir. Deyimlik anlam yapılanması *araç* (vehicle) ögesidir. Deyimlik anlam yapılanması ile deyim anlamı arasındaki benzerlik ise, ilişki (ground) ögesidir. Deyim aktarması kullanımına dayanan bir deyimleşmeyi Şekil (2)'de olduğu gibi gösterebiliriz:

Şekil (2)

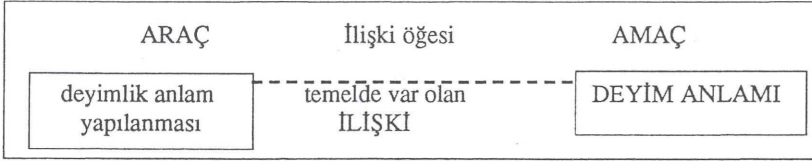
Türkçenin sozvarlığı içinde yer alan *gavura kızıp oruç yemek, eşeğe gücü yetmeyip semerini dövmek, Fare deliğe sığınmamış bir de kuyruğuna kabak bağlamış* gibi örneklerin yanı sıra İngilizcedeki *to be a snake in the grass* ("çimen altındaki yılan olmak") 'gizli düşman', *to be a dog in the manger* ("yemlikteki köpek olmak") 'kendi işine yaramayan şeyleri bile başkasının almasına izin vermeyen kişi', Fransızcadaki *mettre les pieds dans le plat* ("ayaklarını yemek tasının içine sokmak") 'pot kırmak', Almandadaki *einen Bären auf binden* ("bir ayıyı bağlamak") 'birisine şaka olarak gerçek olmayan bir şey söylemek' deyimleri de burada belirlemediğimiz daha pek çok deyim örneği gibi, deyim aktarmalı bir yapı içermektedir.

Burada belirtmek gereklidir ki, özellikle anadili konuşucuları deyimleri, deyim anlamının varlığı nedeniyle, tek bir birim olarak gördükleri için çoğu deyim yapısındaki deyim aktarmalarının varlığı silikleşmiştir. Bir başka deyişle, anadili konuşucusu çoğu

zaman, deyim anlamına ulaşabilmek için araç-amaç ilişkisini düşünmeksizin aracı doğrudan amaç olarak kullanır. Bu nedenle deyim aktarmaları, deyim yapıları içinde çoğu kez lü¹¹ durumdadır.

2.2. Deyimleşme olgusunda ad aktarması (Metonymy)

Ullmann'ın *anlamların bitişikliği* (contiguity of senses) başlığı altında ele aldığı ad aktarması¹², anlam aktarımındaki önemli bir etken olarak deyimleşme olgusunda etkin bir işleve sahiptir. Ad aktarmalı deyim yapılarında, deyim aktarmalı yapılardan farklı olarak deyimlik anlam yapılanması ile deyim anlamı arasında benzerlik yerine bir *ilişki*¹³ bulunmaktadır. Bir başka deyişle, deyim aktarmalı kullanımda amaç ve ara tek başlarına birer varlık gösterirken, ad aktarmalı kullanımda amaç, aracı bir şekilde içerir niteliktedir. Bu nedenle deyim aktarmalı kullanımda ilişki öğesi, ad aktarmalı kullanımdakinden daha algılanabilir. Ad aktarmalı bir deyimleşmeyi şekil (3)'te görüldüğü gibi verebiliriz:

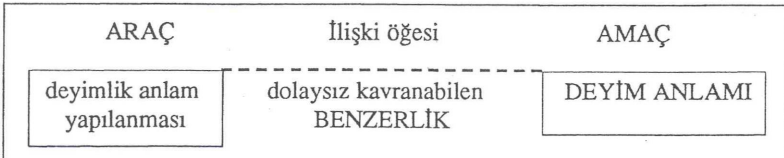
şekil (3)

Türkçeden *gözleri parlamak*, *elini kana bulamak*, *evde kalmak*, Fransızcadan *rester bouche be* ("ağzı açık kalmak") 'şaşırmak', İngilizceden *to be advance in years* ("yıllar içinde ilerlemiş olmak") 'yaşlanmak, yaşlı olmak', Almandan *auf der Strasse liegen* ("sokakta kalmak") 'işsiz olmak' gibi deyim örnekleri ad aktarmalı yapılanmalarıyla dikkat çekmektedir.

Yukarıda verilen örneklerde ve aynı türden daha pek çok örnekte, daha önce deyim aktarmalı yapılarda işaret edildiği gib ad aktarmaları, özellikle, ana dili konuşucuları için çoğu kez lü durumdadır.

2.3. Deyimleşme olgusunda benzetme (Simile)

Deyim aktarması ve ad aktarmasına göre daha az kullanılmasına karşın, deyimleşme olgusunda işlevi olan anlam aktarımı olaylarından biri de benzetmedir. Benzetme etkisi sonucunda oluşan deyimlerde, benzetmenin yapısı geređi¹⁴ ilişki öğesi deyimlik anlam yapılanması içinde hazır olarak bulunmaktadır. Benzetmeli bir deyimleşme şekil (4)'te görülen yapılanmayı gösterir:

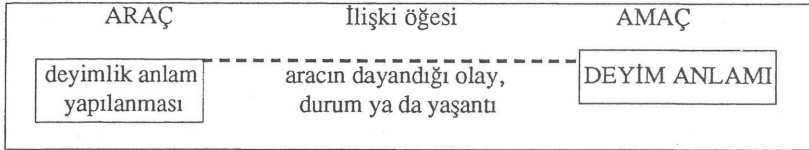

Türkçedeki deyim örnekleri içinde yer alan *tereyağından kul çeker gibi, iğne ipliğe dönmek, eşekten düşmüş karpuzla dönmek*, İngilizcedeki *like a fish out of water* ("suyun dışındaki balık gibi") 'alışık olunmayan bir durum ya da ortam içinde bulunduğu için güçlük çekmek', Fransızcadaki *etre comme loiseau sur la branche* ("dal üzerindeki kuş gibi olmak") bir yerde uzun süre kalacak vakti olmamak', *tourner comme un ourse en cage* ("kafesteki ayı gibi dönmek") 'bir aşağı bir yukarı dolaşmak' benzetmeli deyim yapılarına örnek olarak verilebilir.

2.4. Deyimleşme olgusunda alüzyon (Allusion)

Deyim örneklerinden bazılarında deyim anlamının aktarılmasında kullanılan araç ögesinin, geçmişte gerçekleşmiş bir olay, durum ya da yaşantıya gönderimde bulunduğu gözlemlenmektedir. Böylesi örneklerde, deyimleşme olgusunda etkisi olan anlam aktarımı olayı alüzyon¹⁵dur.

Alüzyonlu deyim yapılarında da deyimlik anlam yapılanmasının yani, araç'ın ilişki ya da benzerliğe dayanarak amaç'ı, yani deyim anlamını aktardığını görmekteyiz. Ancak alüzyonlu deyimleşmede araç özel bir durum içerir. Daha önce de belirttiğimiz gibi aracı oluşturan deyimlik anlam yapılanması temelde bir olay, durum ya da yaşantının görüntüsü durumundadır. Bu nedenle, alüzyonlu deyimleşmede araç ve amaç arasındaki benzerlik ya da ilişkiyi bulabilmek için aracın kaynaklandığı olay, durum ya da yaşantının bilinmesi gerekir. Gerçekte, anadili konuşucuları, diğer deyimleşme örnekleri gibi alüzyonlu deyimleşme örneklerini de nasıl gerçekleştiği üzerinde fazlaca durmadan, deyimlik anlam yapılanmasındaki birimleri, doğrudan deyim anlamının göstereni olan birimler olarak öğrendiklerinden, amaç-arac ilişkisini kurmakta güçlük çekmezler. Ancak, anadili konuşucusunun ya da, özellikle, yabancı dil öğrenen kişilerin ilk kez duydukları bir alüzyonlu deyimleşme örneği söz konusu olduğunda, bu güçlük kendini açıkça gösterecektir. Alüzyonlu deyimleşmenin genel yapısı Şekil (5)'te görüldüğü gibidir:

Şekil (5)

Yumurtaya kulp takmak, Anlaşıldı Vehbi'nin kerrakesi, abayı yakmak gibi Türkçeden deyim örneklerinde olduğu gibi Almandadaki *ins Fettnapfchen treten* ("yağ bölmesine girmek") 'birini kızdırmak'¹⁶, *in die Binsen gehen* ("sazlığa gitmek") 'kullanılmaz olmak'¹⁷ gibi Almandanın söz varlığında yer alan deyim örneklerinde de pek çok dildekine koşturarak, alüzyonlu deyimleşme örneklendirilebilir.

2. Türkçede deyimleşme dereceleri

2.1. Derecelemede kullanılan ölçüt üzerine

Deyimler aşağıdaki örnek yapıların incelenmesiyle de görüleceği gibi, eşdeğerde bir deyimleşme göstermemektedir:

(5)

- a. bir pire için yorgan yakmak
- b. adam olmak
- c. adama dönmek

Bu çalışmada, Türkçedeki deyimlerin deyimleşme derecelerinin belirlenmesinde *deyimlik anlam yapılanması* içindeki göstergelerin taşıdıkları anlam değerleri ölçüt olarak alınmıştır. Bu ölçüt doğrultusunda, yukarıdaki örneklerin farklı deyimleşme dereceleri gösterdiği ileri sürülürken, deyimlik anlam yapılanmalarını oluşturan göstergelerin farklı anlam değerleri taşıdığı gerçeğine bağlı kalınmıştır.

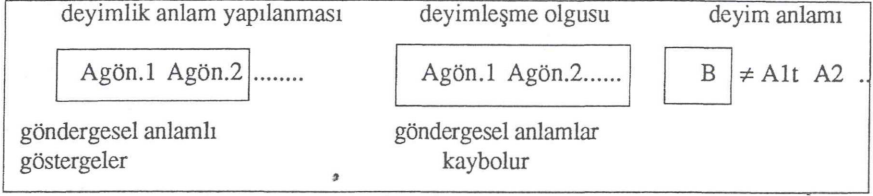
Bir göstergenin anlam değeri ile ise, o gösterge için söz konusu edilebilecek göndergesel anlam ve *yan anlam* (connotation)'lar işaret edilmektedir. Göndergesel anlam terimi, göstergeler ile dış gerçeklikte bulunan nesnel arasındaki *gönderim* (reference) ilişkisi temel alınarak¹⁸ oluşturulmuş bir yaklaşımın ürünüdür.¹⁹ Burada göstergelerin anlam oluşturmak üzere ilk gönderimde buldukları kavramlarla ilişkileri göndergesel anlam terimi ile belirlenecektir. Öte yandan, bir göstergenin ilk gönderimde bulunduğu kavramla ilişkisi dışındaki, farklı kavramlarla ilişkilerinden kaynaklanan bütün anlamları *yan anlam* olarak saptanacaktır.²⁰

2.2. Derecelenme açısından Türkçedeki deyimler

Başlangıçta verdiğimiz ölçüt doğrultusunda, Türkçedeki deyimlerde üçlü bir derecelenmenin varlığı ortaya çıkmıştır. Bu derecelenme aşağıda verilmiştir:

2.2.1. Tam deyimler ya da birinci dereceden deyimler

Aba altından değnek göstermek, ağaca çıksa pabucu yerde kalmamak, delik büyük yama küçük deyimlerinde görüldüğü gibi, birinci dereceden deyimlerde, deyimlik anlam yapılanması içindeki göstergeler göndergesel anlamlarıyla deyimleşme olgusuna girer. Deyimleşme olgusunda işleyen çeşitli anlam aktarımı olaylarının etkisiyle göstergeler, göndergesel anlamlarından sıyrılarak, birlikte bir deyim anlamını yansıtır duruma gelir. Böyle bir yapıda, söz konusu deyim anlamı ile deyimlik anlam yapılanması arasında doğrudan hiçbir ilişki yoktur. Bir başka deyişle, ne deyimlik anlam yapılanmasından deyim anlamına, ne de deyim anlamından deyimlik anlam yapılanmasına ulaşılır. Bu deyimleşme derecesini gösteren deyimler, yapılmış deyim tanımlarına tam olarak uyan, tam bir deyim niteliği taşıyan yapılar durumundadır. Birinci dereceden deyimlerde, deyimleşme olgusundaki etkenlerin nasıl işlediği açıkça gözlenebilir. Örneğin, *ağaca çıksa pabucu yerde kalmamak* deyimini, beş göndergesel anlamlı göstergeden oluşmuş bir deyimlik anlam yapılanmasının, deyimleşme olgusunda *deyim aktarması* etkisiyle 'bir girişimde bulunmak için bağımlılığı olmamak, istediği şekilde davranabilmek' gibi bir deyim anlamını yansıttığı bir örnektir. Örnek deyimimizde, parçaların anlamlarıyla bütünü anlamı arasında hiç bir ilişki bulunamaz. Birinci dereceden deyimleşmenin genel yapısı Şekil (6)'daki biçimde gösterilebilir:

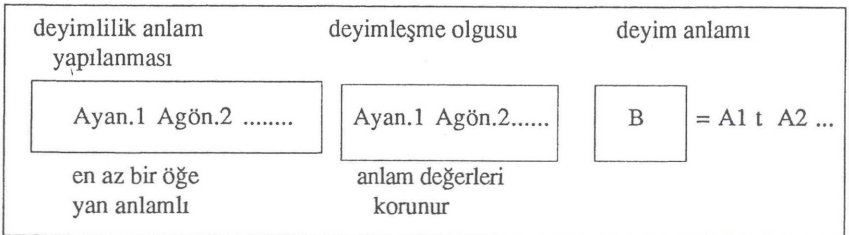
Şekil (6)

2.2.2. Yarı deyimler ya da ikinci dereceden deyimler

Yarı deyim terimiyle belirlediğimiz Türkçedeki deyim örneklerinin ortak özelliği, deyimlik anlam yapılanması içindeki göstergelerden biri ya da bir kaçının *yan anlamlı* olma niteliği göstermesidir. Deyimlik anlam yapılanmasının gösterdiği bu özellik, doğrudan deyim anlamı üzerinde etki yapmaktadır. Bu tür deyimlerde, yani öğlerden biri, çoğunlukla ilk öge, yan anlamında kullanıldığında, yan anlamlı gösterge, kendi anlamıyla birlikte ikinci ögenin göndergesel anlamını da deyim anlamı içine taşımaktadır. Böylelikle, ikinci dereceden deyim örnekleri deyim yapısı konusunda belirlenen özellikleri tam anlamıyla göstermemektedir. Öğelerin anlamlarından yararlanılarak oluşturulamayacak deyim anlamı belirlemesi, bu türden deyim örnekleri için bütünüyle geçerli değildir. Bir başka deyişle, deyimlik anlam yapılanması içindeki göndergesel anlamlı göstergeler, yan anlamlı öğelere göre değerlendirildiğinde deyim anlamına ulaşılabilir.

Bu derecelenmeyi gösteren deyimlerin anlambilim açısından değerlendirilmesinde dikkat edilecek nokta, göndergesel anlamlı ögenin yan anlamlı ögeye olan bağımlılığıdır. Örneğin *adam kıtlığında* gibi bir ikinci dereceden deyimde, daha deyimlik anlam yapılanması içindeyken 'işe yarar kimse' kavramına gönderimiyle yan anlamlı olan 'adam' göstergesi karşısında, göndergesel anlam taşıyan 'kıtlığında' göstergesi bu bağımlılık nedeniyle bazı duruma bağlı anlam özellikleri kazanmakta ve *meyve kılığında* yapısında olduğundan farklı bir biçimde değerlendirilmesi gerekmektedir, *adam olmak*, *ağız değiştirmek* gibi daha pek çok ikinci dereceden deyim örneğinde aynı durum gözlenebilir.

Deyim yapılarında, deyimlik anlam yapılanması içindeki öğelerin, deyimleşme olgusunda kendi anlam değerlerini korumaları deyimleşmeyi zayıflatır. Bütüne ait deyim anlamı, deyimleşme derecesi düştükçe kaybolur. İkinci dereceden deyimleşmenin genel yapısı Şekil (7)'de olduğu gibi verilebilir:

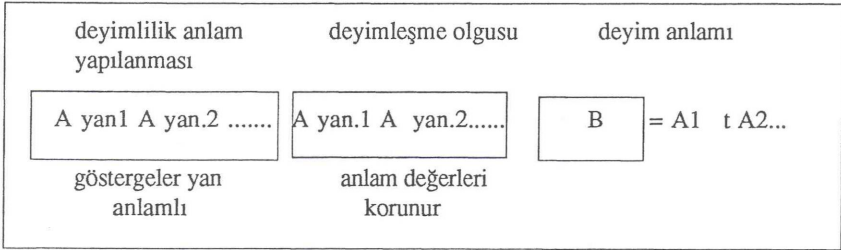

Şekil (7)

2.2.3. Üçüncü dereceden deyimler

Bu tür deyimler, deyimleşmenin en zayıf olduğu örnekleri içermektedir. Üçüncü dereceden bir deyim, deyim tanımları konusunda şimdide kadar söylenenlere genel yapısı açısından uymaz. Herşeyden önce, deyim anlamının aktırılmasında kullanılan deyimlik anlam yapılanması içindeki göstergeler, üçüncü dereceden deyimlerde *yan anlamlı* olma özelliğini gösterir. Deyimleşme olgusu, göstergelerin taşıdığı yan anlamlara tepkisiz kalmaz, göstergelerin anlam değerlerini korumalarına ve deyim anlamı içine taşımalarına izin verecek biçimde işler. Bir başka deyişle, deyim anlamı göstergelerin deyimlik anlam yapılanması içindeki yan anlamları toplamına eşittir. Böylece, deyim yapısının en önemli özelliğı olarak düşünölen parçaları aşan bütüne ait anlam, üçüncü dereceden deyimlerde oluşmaz. Her iki ögesi de henüz deyimlik anlam yapılanması aşamasında yan anlamlı olan *adamına düşmek*, *adamdan saymak*, *başına ekşirmek* gibi pek çok deyim örneğı üçüncü dereceden deyimleşmeye örnek olarak verilebilir.

Bu tür deyimleri, parçaların anlamlarından oluşturulabilecek bütüne ait anlamın varlığı nedeniyle, deyimiler olarak da adlandırabiliriz. Üçüncü dereceden deyimleşmenin genel yapısı aşağıda Şekil (8)'de gösterilmiştir:

Şekil (8)

2.3. Deyim olmayan yapılar

Bu başlık altında ele alacağımız yapılarla geçmeden önce, bugün deyimbilimin en büyük sorununun deyim sınırının çizilmesi²¹ olduğunu belirtmek istiyoruz. Biz deyim sınırının belirlenmesi konusuna, Türkçedeki deyimlerin derecelenme düzeyleri üzerine yaptığımız bir deneme ile katkıda bulunmayı amaçladık. Deyim olmayan yapılar olarak ise, özellikle ikinci dereceden deyimlerle karıştırıldığını düşündüğümüz ve Türkçede pek çok örneğı bulunan bir grup kalıplaşmayı örnekendirerek değinmek istiyoruz.

Söz konusu yapılarla geçmeden önce, öncelikle, bir ikinci derece deyim, deyimlik anlam yapılanması içindeki yan anlamlı ögenin, deyim anlamının oluşmasında temel nitelikli olduğunu ve göndergesel anlamlı olan diğerlerinin, ona bağılı olarak belli bir bağlamsal anlam özelliğı gösterdiğini hatırlayalım. Böylesi bir yapı, bir tür anlam aktarımı biçiminde açıkladığımız deyimleşmeyi ve dolayısıyla deyim anlamını, kısmen de olsa, içermektedir. Çünkü, deyim anlamının oluşmasında baskın olan yan anlamlı öge, henüz deyimlik anlam yapılanmasının içindeyken, bir anlam aktarımı geçirmiş durumdadır. Örneğın *adam olmak* deyimini bu tür bir yapılanma göstermektedir. Oysa ,

fiyat kırmak, fiyat vermek, ilişki kurmak, paraya çevirme, para vurmak, haklı çıkmak gibi örnekler de her ne kadar, yan anlamlı ve göndergesel anlamlı göstergeleri içererek kalıplaşma özelliği gösteriyorsa da, yapıları gereği, deyimlerden ayrı tutulmalıdır. Örneğin *fiyat vermek* yapısı, 'fiyat bildirmek' anlamını aktarırken, göndergesel anlamlı 'fiyat' göstergesi ile yan anlamlı 'vermek' göstergesinden yararlanmaktadır. Ancak burada bütünü anlamını şekillendiren, öncelikle, göndergesel anlamlı göstergedir. Bu özellik, bu tür yapıların ikinci dereceden deyimlerden farklılığını oluşturmaktadır. Bu özellik nedeniyle, fiyat vermek ve benzeri yapılar, anlam aktarımı gerçekleştirememekte ve dolaylı anlatım özelliği gösterememektedir. Burada ele alınan yapıların *etmek, kılmak, yapmak* gibi yardımcı eylemlerle kurulmuş bileşik eylem yapıları gibi düşünülmesi, deyim olarak düşünülmelerinden daha açık bir yaklaşım olacaktır. Belirtilmesi gerekir ki, dilde kalıplaşma özelliği gösteren yapılarda, deyim belirlemesi yapabilmek için, öncelikle, bir anlam aktarımı ya da yan anlamlı öğelerin yapının bütününe ait anlamın oluşmasında baskınlığı gereklidir. Bu yolla deyimlerdeki kalıplaşma, deyim anlamına bağlı özel durumuyla kendini diğer kalıplaşmalardan ayırırken, deyim yapısı de tek bir gösterge, tek bir dilsel birim niteliği kazanır.

Aşağıda, sık sık deyimler arasında gösterilen, fakat bizim burada geliştirdiğimiz derecelenmelerin de dışında kalan bazı örnekler sıralanmıştır:

(6)

hasret kalmak	hararet basmak	sürüncemede kalmak
ant içmek	haraca bağlamak	yemin vermek
ölçü almak	görüş almak	

3. Sonuç

Deyimlerin en belirgin özelliği, yapıyı oluşturan parçaların anlamları toplamından farklı bir anlamın, deyim anlamının, aktarılmasıdır. Bu özellik, deyimlerin birden çok öğeden oluşmuş tek bir birim olarak düşünülmesini gerektirir.

Deyim yapılarında öğelerin tek bir birim niteliğini kazanacak kadar birbirine bağımlı duruma gelmesi, kalıplaşma ile açıklanabilir. Ancak, deyim yapılarındaki söz konusu kalıplaşma, deyim anlamının varlığı nedeniyle özel bir nitelik gösterir.

Bir deyim yapısı iki ayrı öğeyi içerir: Burada *araç* adı altında ele aldığımız, deyim anlamının taşıyıcısı olan *gösterge öbeği* ve *amaç* adı altında ele aldığımız asıl gönderimde bulunulmak istenen *kavram*. Deyim yapılarında araç, amacın *dolaylı göstereni* durumundadır. Araç bu işlevini amaçlı bir seçme ve birleştirme düzenlemesiyle, sınırlı bir sözlüksel çerçeve içinde yerine getirir. Deyim yapılarında araç, amaca göre düzenlenmektedir. Deyimlerdeki kalıplaşmanın kendine özgü yönü, amacın, aracı belirleme yeteneğinden kaynaklanır.

Deyim yapılarında gözlediğimiz bu durum, bizi şu belirlemeye götürmektedir: Deyimleşme bir tür anlam aktarımıdır. Deyim yapılarında anlam aktarımı bilinen aktarım olayları aracılığıyla, deyim aktarması -ad aktarması - benzetme - alüzyon, gerçekleşmektedir. Bu özellik deyim yapıları için genel bir nitelik olarak belirtilebilir.

Dilde var olan deyim nitelikli yapıların, farklı deyimleşme dereceleri gösterdikleri gerçeğine bağlı kalınarak Türkçedeki deyimlerin derecelenme düzeylerine bakıldığında ise,

deyimlik anlam yapılanması içindeki ögelerin anlam değerleri temel alınmak üzere, üçlü bir derecelenmeye ulaşılmaktadır: Birinci dereceden deyimler, ikinci dereceden deyimler (yarı deyimler) ve üçüncü dereceden deyimler (deyimşiler).

Her dilin, özellikle Türkçenin, sözvarlığı içinde önemli bir yere sahip olan deyim yapıları, edinim ve öğrenim süreçleri içindeki yerleri açısından bakıldığında bile daha pek çok çalışmayı gerektirecek kadar el değmemiş yapılar olarak karşımızda durmaktadır. Bu çalışmanın gerçekleştirilmesi sırasında da önceki çalışmaların eksikliği, özellikle Türkçe açısından, kendini hissettirmiştir.

5. Notlar

1. Çalışma boyunca deyim yapılarındaki sözlükbirimlerin taşıdıkları anlamlar ve gösterdikleri kavramlar arasındaki yer değiştirmeler sürekli söz konusu olacağından, birimlerin her iki yönünü de birbirinden ayırmak üzere 'sözcük' yerine 'gösterge' terimini yeğliyoruz.
2. Deyimbilim çalışmalarının gelişimi ve dilbilim içindeki yeri konusunda özet bilgi için bkz. Subaşı, 1988: 2-5.
3. Bu çalışma, 1988 yılında tamamlanan "Dilbilimi Açısından Deyim Kavramı ve Türkiye Türkçesindeki Örneklerin İncelenmesi" başlıklı yayınlanmamış bilim uzmanlığı tezimiz doğrutusunda hazırlanmıştır.
4. Deyim tanımları konusunda toplu bilgi için bkz. Subaşı, 1988: 8-10.
5. Diğer özellikler şöylece sıralanabilir: a. Deyimler değişik bakış açılarından, değişik değerler yüklenerek birer *birim* biçiminde düşünölmektedir. b. Deyimler güçlü bir kalıplaşma göstermektedir. c. Deyimlerde dilin *etkili* (affective) ve *sanatlı* (figurative) kullanımı kaygısı belirgin olarak kendini gösterir.
6. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Ullmann, 1962: 60-115, Lamb, 1974: 45-49, Feare, 1980: 1, Wasow, 1983:108, Huddleston, 1984:42-43 Martinét, 1985:114-115, Palmer 1986: 36; ayrıca bkz. Subaşı, 1988:11-19.
7. Bkz. Jakobson, 1960:353-355; Jakobson'un dilin işlevleri hakkındaki görüşleri için ayrıca bkz. Holenstein, E., *Roman Jakobson's Approach to Language*, Indiana Üniversitesi, 1976, Bloomington.
8. Anlam aktarımı konusunda bkz.Lord, 1974:317, Leech, 1983:148, 212-219, Guiraud, 1984:36-37,57.
9. Bu konudaki tanımlar için bkz. Aksan, 1978:123-124, Levin, 1979: 78-154, Paivio ve Begg, 1981: 269.
10. Deyim aktarması yapısı konusunda ayrıntılı bilgi için bkz.Subaşı, 1988: 23-28.
11. *ölü deyim aktarması* (dead metaphor) konusunda bkz. Leech, 1969: 147.
12. Ullmann'ın bu yaklaşımı için bkz. 1962: 218.
13. Ad aktarması yapısı ve ilgili görüşler için bkz. Subaşı, 1988:28-29.
14. Benzetme yapısı ve ilgili görüşler için bkz. Subaşı, 1988:28-30.
15. Alüzyon yapısı ve ilgili görüşler için bkz. Subaşı, 1988:31-32.
16. Buradaki amaç-araç ilişkisi, eskiden Almanyadaki dağ köylerinde, evlerde yağ bölmesi adı verilen bir bölüm olduğu ve ayakkabılarını çıkarmadan bu bölmeye giren kişilere evin hanımının kızdığı bilinirse kurulabilir.
17. Bu örnekteki araç, avlanmak üzere olan hayvanın sazlığa gidip saklanarak avda kullanılmaz duruma gelmesi gibi bir yaşantının görüntüsüdür.
18. Gönderge anlayışı konusunda bkz. Lyons, 1983:379-381.
19. Belirtmek gereklidir ki, göndergesel anlam terimi, sadece, dış gerçeklikte bulunan

somut kavramlarla göstergeler arasındaki ilişkilerin belirleyicisi olabileceği düşünülerek eleştirilmiş olmasına karşın, soyut kavramlarla göstergeler arasındaki ilişkilerin dilin kavramlaştırma niteliğiyle açıklanabileceği düşünüldüğünde, ve anlam, gösterge ile kavram arasındaki bağlantı olarak kabul edildiğinde, bu bağlantının en doğal açıklayıcısı durumundadır.

20. Burada yan anlam olarak bir terim altında toplanan ve bir gösterge için söz konusu edilen anlam değerleri konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Subaşı, 1988:51-55.

21. Deyim sınırının belirlenmesi konusundaki yaklaşımlar için bkz. Subaşı, 1988:5-6.

KAYNAKÇA

- Aksan, Doğan (1978) *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi*, (1. baskı 1971), Ankara
- Feare, R. E. (1980) *Practice with Idioms*, Oxford Üniversitesi.
- Guiraud, P.(1984) *La Semantique*, Türkçesi: Anlambilim, çev. Berke Vardar, Ankara.
- Huddleston, R.(1984) *Introduction to the Grammar of English*, Cambridge.
- Jakobson, R.(1960). "Closing Statement: Linguistics and Poetics" *Style in Language*, yay.: T.A. Sebeok, Massachusetts: MIT , s. 350-380.
- Lamb, S.M.(1974). "Lexicology and Semantics" *Linguistics*, yay.:Archibald A.Hill, Washington, s. 45-49.
- Leech, G. (1969). *A linguistic Guide to English Poetry*, London:Longman.
- Leech, G. (1983). *Semantics*, (1. baskı 1974), Penguin.
- Levin, S. R.(1979). *The Semantics of Metaphor*, Londra.
- Lord, R.(1974). *Comparative Linguistics*, (1. baskı 1966), Londra.
- Lyons, J.(1983). *Introduction to Theoretical Linguistics*, Türkçesi: Kuramsal Dilbilime Giriş, çeviren: Ahmet Kocaman, TDK, Ankara.
- Martinét, A. (1985). *Elements de linguistique generale*, Türkçesi:İşlevsel Genel Dilbilim, çeviren: Berke Vardar, Ankara.
- Paivio, A.-Begg, I. (1981). *Psychology of Language*, Prentice Hall.
- Palmer, F.R . (1986). *Semantics*, (1. baskı 1967), Cambridge Üniversitesi.
- Subaşı, L. (1988). "Dilbilimi Açısından Deyim Kavramı ve Türkiye Türkçesindeki Örneklerin İncelenmesi", (yayınlanmamış master Tezi), 1988, Ankara.
- Ullmann, S. (1962). *Semantics, An Introduction to the Science of Meaning*, Oxford.
- Wasow, T., Sag, I. A., Munberg, G.(1983). "Idioms: an Interm Report", *Proceedings of the XIIIth International Congress of Linguistics* (1982), Tokyo, s. 102-114